
Димитър Иванов Димитров / Dimitar Ivanov Dimitrov

ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО В УЧЕБНИКАРСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ ПЕРИОДА ОТ 40-МЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ФОНДОВЕТЕ НА НАЦИОНАЛНИЯ МУЗЕЙ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

The Second Bulgarian Empire in the Textbook Literature in the Period between the First Half of the 19th Century through the Bulgarian Liberation from Ottoman Empire Rule from the Funds of the National Museum of Education

Summary: The Second Bulgarian Empire is relatively unknown and is not enough studied as a subject in the text-book literature in the first half of the 19th century which determines the necessity of such a study. The aim of the study is to look at the text and to analyze its content in the books and text-book literature regarding the Second Bulgarian Empire which are kept in the funds of the National Museum of Education – Gabrovo. Another key target of the study is to recognize the role of the text in the textbooks and how it helped for enrichment and improvement of the knowledge of the Bulgarian National Revival intellectuals and the main processes that influenced the development and creation of the so called text-book literature which are: the movement for new Bulgarian Enlightenment, the Hatihumaiun from 1856 and the development of the Official Literary Bulgarian Language. The presence of the Second Bulgarian Empire in the books is important not only for historical reasons but also for the improvement of the history from the Renaissance as a subject. The historical source information is looked at and organized into different topics having in mind the main achievements and tendencies. In order to be much more clear and easy to understand a lot of schedules and charts are used including the New Bulgarian literature, the so called text-book literature, the historical source of information and the printing offices. Some important conclusions are made and the role of the Second Bulgarian Empire in the relevant age into the text-book literature is established.

Key words: Second Bulgarian Empire, text-book literature, book-stocks, history, books, Renaissance, New Bulgarian Enlightenment, Education, spiritual culture.

Второто българско царство в учебникарската книжнина през 40-те г. на XIX в. е сравнително непознат и слабо проучен проблем, което обуславя нуждата от подобно изследване. Целта е да се разгледа и анализира съдържанието на текста, свързан с Второто българско царство в учебниците и учебникарската книжнина, съхранявана във фондовете на Националния музей на образованието – Габрово, както и да се проследи ролята му в учебниците за развитието и

обогатяването на знанията на възрожденската ни интелигенция и основните процеси, оказали влияние върху формирането и създаването на учебникарска книжнина, а именно: движението за новобългарска просвета; Хатихумаюна от 1856 г. и развитието на книжовния език. Присъствието на Второто българско царство в учебниците е важно както от историографска гледна точка, така и за развитието на учебния материал по история в епохата на Възраждането. Разгледан е изворовият материал, който е систематизиран в отделни групи. Направен е историографски преглед, като са обхванати основните постижения и тенденции. С цел по-добро онагледяване са използвани таблици и графики, включващи новобългарската книжнина, учебникарската книжнина, изворовия материал и печатниците. Направени са необходимите изводи, като е изяснена ролята на Второто българско царство в учебникарската книжнина през разгледания времеви период.

Движението за новобългарска просвета получава допълнителен тласък след Кримската война (1853–1856 г.). Последиците от нея засягат всички сфери от живота на българското общество и водят до ускоряване на неговото социално-икономическо развитие. Стопанският напредък води до приемане на образованието като реална необходимост, тъй като носи надежда и открива нови възможности пред всички социални слоеве. Това е период на начално формиране и развитие на българския книжовен език, за което естествено допринася учебникарската книжнина.

След Кримската война новата политическа обстановка принуждава Османската империя да покаже пред света промяна в отношението си към християнските поданици. С Хатихумаюна от 1856 г. империята регламентира редица придобивки за християните¹: точка 4 – да строят и поддържат училища; точка 14 – обявява равенство на поданиците да учат в държавни училища; точка 15 – регламентира началното образование на всички поданици. Хатихумаюна дава на българите законна възможност да осъществят своите стремежи в учебното дело.

През 1835 г. е открито Габровското светско новобългарско училище. В рамките на едно десетилетие по нашите земи са открити над 50 училища със светски характер по примера на габровци. Към 50-те години на XIX век се появява ярка тенденция за умножаване на новобългарските светски училища. Такива се откриват на много места: Габрово, Пловдив, София, Ст. Загора, Шумен, Търново, Свищов, Сливен, Пазарджик, Казанлък, Калофер, Панагюрище, Копривщица, Велес, Щип и т.н. Този разцвет на учебното дело довежда по естествен път до увеличаване нуждите от учебници и учебни помагала, отговарящи на нарастващите изисквания към учебния процес.

„Развитието на българския книжовен език след Кримската война е известно като период на разгънато изграждане, резултат от обогатяването на обществено-икономическите, културните и литературните процеси“².

Наред с учебната книжнина се развиват бързо вестникарството и художествената литература. Това активизира процесите на обогатяване и развитие на книжовния език. Споровете, които се водят, са разрешени от практиката на писателите, журналистите, авторите на учебници, учените. Оформят се няколко тенденции:

Раковски използва езикови архаизми като граматична система. Райко Жинзифов подчертава географския ареал на българския език в областите Македония, Тракия и България³. Според Каравелов за основа на книжовния език трябва да се избере диалект, който е най-правилен. Според П. Р. Славейков – трябва се избере среден диалект.

Окончателно побеждава схващането, че в основата на книжовния език трябва да легнат особеностите на говоримата реч⁴.

Редица причини, породени от трудностите, които създава Османската империя, водят до закъсняване на българското книгоиздаване в сравнение със Западна Европа и съседните страни. То се засилва едва след Кримската война, когато се разраства и учебното дело по нашите земи. Печатници за новобългарски книги работят основно извън българското етническо пространство. В Румъния те са над 40, основно в Букурещ и Браила. През 1861 г. българска печатница заработва в Болград. Българско книгопечатане се извършва във Виена и Будапеща. В рамките на Османската империя съществуват два основни центъра – Цариград с над 30 печатници и Русе, където през 1864 г. е открита една държавна печатница. По различни причини властите се отнасят с недоверие към печатното слово, особено към издания, печатани в чужбина. За особено опасни се смятат книгите, идващи от Русия и Румъния.

Линиите, свързващи отделните печатници, показват взаимовръзките между учебникарите, издателите и разпространителите на новобългарските книги. Ясно се вижда, че само една малка част от българското етническо пространство е засегнато условно от новите идеи⁵.

Новобългарските книги са оригинални трудове – 1250 издания, и преводни – 550 броя. Голяма част са свързани с нуждите на образованието, художествена литература, религиозна, светска и научна.

От данните в таблицата⁶ се вижда, че 1/3 от всички издания са свързани с нуждите на образованието. Ако към тях прибавим и научната и светската литература, общият им брой е почти половината от всички издания, което ясно показва нарастващата нужда в българското общество от по-специализирана литература.

Под учебникарска книжнина се разбира: учебници, помагала, ръководства, т.е. всичко това което е тясно свързано с учебния процес. През Възраждането липсват учебни програми, а от 18 учебни книги по история – 12 са отпечатани във Виена от Л. Соммер⁷. Автори на първите учебници са Христати Павлович, Атанас Нескович, Юрий Венелин, Добри Войников, Драган Цанков, Йоаким Груев, Димитър Душанов, Драган Манчов, Тодор Шишков и др.

Националният музей на образованието е основан през 1974 г. и притежава една от най-богатите колекции на учебници в страната. Сбирката „Възрожденски учебници“ е създадена от библиотеката на Габровското училище, библиотеките на двете ученически дружества, личната библиотека на Васил Априлов, Научно-изследователския институт „Тодор Самодумов“, Министерството на народното просвещение и частни дарители. В периода на Възраждането са издадени над 434 учебници по различни предмети, от които НМО разполага с над 300 бр.⁸.

Обект на настоящото изследване са 14 бр. учебници, съхранявани в Националния музей на образованието (НМО) – Габрово. Те са съставна част от Фонд „Възраждане“, който наброява над 2000 единици. Всички включени в изследването движими културни ценности (ДКЦ) са дигитализирани, което ги прави лесно достъпни за широката общественост⁹.

По своята същност учебниците са авторски, преводни, компилативни, кратки, всеобщи. В голямата си част учебниците по българска история включват Второто българско царство като низ от владетели, събития, примесени с авторски тълкувания. Изключително редки са графиките и гравюрите.

Повечето от авторите в различна степен и форма се придържат към романтичното разбиране на историческия процес, линия, прокарана още от Паисий Хилендарски в безсмъртното му произведение „История славянобългарская“, а „Главното изискване, което служи като критерий за добър учебник, е патриотичната насоченост“¹⁰.

До настоящия момент са налични сравнително малко изследвания, засягащи учебникарската литература през разглеждания период – Д. Цанев, В. Златарски, П. Дражев, Е. Манасиева.

„Царственик, или История българска“ на Христаки Павлович е един от най-добре проучените учебници¹¹. Това е и един от най-дълго използваните учебници в българските училища. Пълното му заглавие е „Царственик, или История българская, която учи от где са болгаре произошли, как са кралевстввали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго паднали“.

Учебникът е съставен от свищовлията Хр. Павлович и е отпечатан в Будапеща през 1844 г. анонимно. От общо 80 страници 33 са посветени на Второто българско царство. Състои се от 5 части: 1. „Началото и свършването на патриаршество българско“; 2. „Кирил и Методий български книжници“; 3. „Знамена и български хоругви“. Веднага след тази част е поместено изображение на българския герб, заимствано от „Стематогрфия“ на Христофор Жефарович от 1741 г.¹²; 4. „Изложение крале български и царе по ред“ – списъкът е съставен от самия Хр. Павлович; 5. „Изложение светии български по ред“. На три от страниците е поставена допълнителна информация (под черта).

Под заглавието са споменати изворите – Мавробир, Барония, Йоан Зонара, Теофан, Св. Евтимий Търновски и др. Следва обръщение „къ еднороднымъ моим Болгором“, в което е изложена целта на автора – да даде на съотечествениците си едно по-добро, систематизирано изложение на нашата

история. Сравнен с Паисий, Павлович поставя осмислена пунктуация, избягва повторенията, изравнява някои разкази в изложението и вмъква съединителни думи, но същевременно запазва същността на текста¹³.

Втората допълнена част „Кирил и Методий български книжници“ акцентира на общия език и култура, както и на ролята на двамата братя за цялото славянство. По този начин Павлович допълва текста на Паисий, като подкрепя идеологически започналото българско църковно-национално движение¹⁴, а също така се намесва в спора относно произхода на братята¹⁵.

Но какво всъщност представлява „Царственикът“? Българската медиевистика е разделена¹⁶. Като че ли най-вярното твърдение е, че книгата представлява далечна преработка на История славянобългарска, компилирана върху Рилската преправка и Историята на йеромонах Спиридон¹⁷.

„Царственикът“ на Хр. Павлович по същността и съдържанието си потвърждава основните концепции за българската история заложени от П. Хилендарски и е пряк наследник на т.нар. Паисиева линия в историческото изследване. Голяма част от възрожденските просветни дейци приемат книгата и я използват в българските училища, като ролята ѝ при формиране на българската национална идентичност е неоспорима.

Следващата книга, която ще разгледаме, е „История на славяно-българския народ на г-н Раича и някои исторически книги“. Учебникът е сравнително добре изследван¹⁸. Написан е на сръбски език от Атанас Нескович в Кралевския университет и е напечатан в Будапеща през 1801 г. Пълното му заглавие е „История славено-болгарског народа. Из г-н Раича историе и неких историческим книг составлена и простим языком списана за сынове отечества“. За кратко време книгата получава голяма популярност и е преиздадена три пъти. Първите две издания са от 1801 г. Третото издание излиза през 1811 г., а последното, което притежава НМО, е преведено от Петър Сапунов и е отпечатано в Букурещ през 1844 г. Авторът създава книгата за „синовете на отечеството“, като се обосновава – познавайки историята, те ще заработят за „обща полза“.

Състои се от седем части, разделени на отделни глави, като Второто българско царство е поставено в VII част „За възобновяване на българското царство и нейното падение“. От общо 302 страници на Второто българско царство са отделени 120 страници. Книгата е издадена благодарение на спомоществуватели, чийто списък е поместен най-отзад и обхваща 65 с. Според Д. Цанев от списъка е видно, че над 2000 броя са предварително поръчани за разпространение в България, като посочва: Сливен, Карнобат, Габрово, Търново, Ст. Загора, Самоков и др¹⁹.

Основната идея на автора е да внуши у читателя гордост от славното ни историческо минало, както и обща славянска съдба и принадлежност. Най-характерната черта на печатното произведение е езикът. Тя е единствената от включените в изследването книги, напечатана на славяно-български език. Авторът използва цветист, богато украсен и пречупен през неговата призма

език²⁰. Книгата е съставна част от училищни сборки, лични библиотеки на видни възрожденци и дълго време е основен учебник по българска история, като по този начин оказва сериозно влияние върху утвърждаването на българската национална идентичност.

Тези два най-ранни представителя на учебникарската книжнина от разглеждания период носят духа на романтично-летописната традиция, прокарана още от Паисий. Използването на различни източници води до известни различия. В учебника на Павлович са изброени 53 владетели, а в учебника на Нескович – 51. Новаторското в тях е въведеното от Нескович разделение на съдържанието на глави, дялове, теми и допълнителната информация, добавена под черта, както и наличието на графично изображение в „Царственика“ на Павлович.

Важна роля в развитието на учебникарската книжнина през Възраждането имат **преводните учебници**. „Кратка всеобща история“ от Смарагдов, преведена от Йоаким Груев, е отпечатана в Галата – Цариград, в печатницата на Д. Цанков и Б. Мирков, 1858 г. Учебникът е допълнен с българска история, вместо със средновековна руска история. Книгата започва с предговор, следва въведение, а изложението е разделено на отделни глави: От общо 222 с. на България са отделени 9 с., а на Второто българско царство – само 2 с. Накратко са проследени по-важните събития в хронологичен ред.

„Съкратена всеобща история за средните училища“ от Д. Иловайский, превел Д. В. Манчов, с историческа харта. Издава книжарницата на Д. В. Манчов и Хр. Г. Данов и сие, второ издание, отпечатано във Виена, 1870 г. Учебникът започва с предисловие, следва влизане, а изложението е разделено на отделни глави: „Стара история“; „Средна история“; „Нова история“ , като последните са разделени с параграфи. От общо 280 с. на българската история са отделени четири, а Второто българско царство е поместено само на една страница – в раздел: „Славяне и падането на Византийските държави. Славяне. Чехи. Полско царство. Бранденбург. Българи. Сърби. Източни славяне. Турци. Призимане на Цариград“. Накратко са проследени по-важните събития и владетели.

„Историческо обозрение на България“ от Г. Бобриков (превод от руски) е отпечатано в печатницата на Д. Иванеска, Букурещ, 1874 г. От общо 79 с. на Второто българско царство са отделени 8 с. Авторът е поставил допълнителна информация и бележки отдолу на страниците, под черта. Учебникът е разделен на отделни глави. Авторът накратко проследява по-важните събития и владетели.

„Кратък извод от Българска история“, изваден от съчинения на А. Хилфердинг и на др., издава книжарницата на Д. В. Манчов – Пловдив, Свищов, Битоля. Отпечатан в печатницата на Л. Соммер във Виена, 1872 г., като ръководство за българска история. Учебникът е разделен на 7 глави. От общо 88 с., на Второто българско царство са посветени 11 с.

Следващият учебник, който попада в тази група, е „Българска история за народните училища“. Стъпки от разни съчинения по българска история Д.

В. Манчов, второ допълнено издание, разпространява книжарницата на Д. В. Манчов в Пловдив, Свищов, Солун. Печатано в печатницата на Л. Соммер във Виена, 1874 г. Книгата е разделена на VIII глави. От общо 124 с. на Второто българско царство са отделени 35 с. или последните две глави. Глава VII е озаглавена „Петър и Асен и второ освобождаване на българите от византийците в края на XII век“. Глава VIII носи названието „Приемници на Иван Асен II и завладяване на българите от турците във втората половина на XIV в.“. Авторът е поставил бележки и допълнителна информация отдолу на страниците, под черта, и е проследил владетелите и по-важните събития.

Както е видно от разгледаните по-горе преводни учебници, материалът, посветен на Второто българско царство, е сравнително кратък. Съвсем схематично са проследени владетелите и по-важните събития в хронологичен ред. Това се дължи на факта, че учебниците са кратки, всеобщи и обхващат сравнително голям времеви интервал. Изключение донякъде прави учебникът на Д. В. Манчов от 1874 г., но той освен преводен е и компилативен. Благодарение включването на чуждестранна медиевистика постепенно се налагат в обръщение някои нови тенденции, идващи от европейския Ренесанс и стремеж към нова линия на историческото изследване – освободено от старите летописни и романтични традиции.

Както споменахме по-горе, известна част от учебниците са **кратки**, което налага разглеждането им в отделна група. „Кратка българска история“ на Добри П. Войников, изд. 1, отпечатана във Виена от печатницата на Л. Соммер, 1861 г., е посветена на Николай И. Бацаров от Калофер в знак на уважение към родолюбието му. В началото е поместено предисловие, следва изложение, разделено на 5 глави. Второто българско царство е поставено в 4-ти период, от общо 196 с. На интересувания ни период са отделени 77 с. Авторът е добавил допълнителна информация и бележки, изнесени отдолу на страниците, под черта. В хронологичен ред са проследени българските владетели и по-важните събития от разглеждания период. В края на книгата е поставен списък на спомоществателите. Учебникът е типичен пример за кратък възрожденски учебник по история на България и носи всички характерни за периода черти.

„Кратка българска история“ от Д. Цанков, IV издание – 1869 г., V издание – 1870 г., отпечатани във Виена в печатницата на Л. Соммер и разпространени от книжарницата на Д. В. Манчов в гр. Пловдив. Двете истории са идентични. От общо 76 с. на Второто българско царство са посветени 20 с. По хронологичен ред са представени българските владетели и по-важните събития в периода. Авторът е добавил допълнителна информация и бележки в долния край на страниците, под черта. В началото на учебника е поместено въведение, а изложението е разделено на отделни глави. Книгите са типичен пример за кратък възрожденски учебник по история, носещи всички типични характеристики за периода.

„Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища“ от Д. Т. Душанов, отпечатана в Цариград в печатницата на Курие Д'Ориан, 1870 г. Към нея можем да причислим и „Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища“ от Д. Т. Душанов, второ преработено издание, разпространена от книжарницата на Хр. Г. Данов и сие в Пловдив, Русе и Битоля. Това издание е отпечатано във Виена от печатницата на Л. Соммер, 1872 г. И двата учебника са доста близки – разделени на отделни глави, като Второто българско царство попада в IV глава. Учебникът започва с въведение, като във второто издание след него е поместена отделна част, която е обръщение към читателите и братята учители. Авторът добавя допълнителна информация и бележки отдолу на страниците, под черта. По хронологичен ред са представени българските владетели и по-важните събития от периода. Основната разлика, която отличава учебниците на Д. Т. Душанов от останалите учебници в разглежданата епоха, са въпросите, поместени в изложението, и отговорите след тях. По този начин учебникът, според своя автор, е по-достъпен за употреба в училищата – както за учителите, така и за учениците. Този отличителен белег можем да наречем авторско нововъведение и оригиналност.

Характерът на учебниците от разглежданата група се съдържа в заглавието им – „кратки“. Второто българско царство е разгледано сравнително бегло, владетелите и по-важните събития са проследени в хронологичен ред. За разлика от преводните, тук е отделено повече място на интересуващия ни период, което се корени във факта, че кратките учебници изцяло са посветени на българската история. От тази група можем да отличим учебниците на Д. Т. Душанов, който включва въпроси в своя текст, което ги прави уникални. Авторът пояснява, че ги въвежда поради своя опит като учител и желанието му да направи материала по-достъпен и лесен за запомняне от учениците. Представителите от тази група са едно ново, по-високо стъпало по пътя на развитието на учебникарската книжнина през епохата на Възраждането.

Следващият интересен учебник, който ще разгледаме, е „История на българския народ“ от Т. Шишков. Нов учебник в две части, предназначен за по-горните класове на народните наши училища. Първо издание от Книгопродавницата на Момчилов и Сие в Търново и Русе. Печатана в Цариград, 1873 г. От общо 325 с. на Второто българско царство са посветени 82 с. Учебникът е разделен на параграфи и отделни глави. Посветен е на П. Берон. Допълнителна информация и бележки са поместени на много места отдолу, под черта.

Второто българско царство е разгледано сравнително по-подробно. В хронологичен ред са засегнати българските владетели, битки и важни събития, но освен това е поместен раздел, свързан с българската духовна култура, озаглавен „Втора епоха на славянската писменост в България от 1019–1396 г.“. В този раздел авторът прави доста добър анализ на писмената духовна култура на българското царство, както и на влиянието, което българската средновековна книжовност оказва на околните, близки и по-далечни народи.

От Второто българско царство са разгледани: Григорий Цамблак, Патриарх Евтимий, различни книжовни центрове като Атон и т.н. Освен това авторът прави цялостна оценка на книжовността през разгледания период. Според него характерът на българската литература е „църковно-догматичен, исторически, в строго спазен византийски смисъл“. Освен това Шишков достига до изключително правилни констатации: „Самите български прототипи на тези произведения са твърде редки, защото българските ръкописи се изгубили или даже нарочно били изтребени от Гърците“; „Много от тези паметници са се запазили в руските списъци, което ни дава възможност да съдим за разпространението на старобългарската литература по всичките области на старата православна словенщина“; „Църковният език, който се установил здраво в трудовете на първите български писатели, правеше тези произведения общодостъпни за всичките книжовници на славянското православие, като по този начин масата на произведенията преминавала готова за Сърбите и Русите“.

Като вземем всичко това предвид, както и оригиналността на Шишковия учебник, ние сме длъжни да го отличим подобаващо сред останалите подобни учебници от епохата. Това е единственият учебник от разгледаните до момента, който представлява по-цялостна и завършена българска история и се доближава до европейските изисквания за учебник, откъсвайки се от остарелите романтично-летописни традиции. Новаторството в учебника е изброяването на царете в хронологичен ред (като таблица) и проследяването на родословното дърво на Асеновата династия²¹.

Още един интересен учебник (учебно помагало) – „Сокол“, представлява сборник от разни списания за прочитане. Книга първа – за учебните заведения, съставена от Л. Каравелов, отпечатана в Букурещ през 1875 г. и издадена от книжарницата на Д. В. Манчов и Сие в Свищов, Пловдив, Битоля.

От общо 192 с., 110 са посветени на Второто българско царство, както и на духовната му култура и книжовността. „Сокол“ не претендира за изчерпателност на поднесената информация, както повечето учебници, а по-скоро целта на автора е да добави интересен материал, който отсъства в останалите учебници. По характер книгата представлява учебно помагало по история, в което са разгледани аспекти с изключителна важност, които могат да се добавят към учебния материал.

Помагалото е разделено на отделни глави и подобно на произведенията, претендиращи за изчерпателност и научност, съдържа допълнителна информация, изнесена отдолу, под черта. Най-отпред е поместен предговор, в който Л. Каравелов разяснява целта на своето компилативно съчинение. В няколко раздела е поместена любопитна информация от общ характер: „От кое време са захванали хората да четат и пишат“; „За старобългарската азбука“ и т.н.

Второто българско царство е поместено във втора глава, раздел „България“. Проследени са накратко въстанието на братята Асен и Петър, както и покорението на България от Турците²².

По-интересен е разделът за старобългарската литература, където авторът разглежда Григорий Цамблак, Патриарх Евтимий, характера на среднобългарския период (XII–XIV век). Постепенно в изложението са добавени и редица ръкописи:

1. Ръкопис от XIII в. със заглавие „Пренесение мощите на свети Иларион, епископ Мъгленски“;
2. „Манасийната летопис“;
3. „Българският синаксар от 1339 г. “;
4. „Българският пролог“ – XIV в.;
5. „Из троицосергиевските жития“ – XIV в.;
6. „Из съчиненията на Търновския Патриарх Евтимия“.

Подобно на Шишков и Л. Каравелов прави опит да характеризира литературните паметници и дори се опитва да зададе културните рамки на старобългарската литература и да определи нейното влияние сред славянските народи.

Според Каравелов характерът на среднобългарската литература XII–XIV век е: „такъв, какъвто българската книжовност е получила от своите първи писатели. Той е църковно-догматичен, легендарен и исторически под византийско влияние“²³. Авторът обобщава характеристиките на литературните български средновековни паметници по следния начин: „Трудовете са били прости преводи от гръцките църковни писатели или собствени произведения по византийски образци“; „Църковният език прави тия произведения общодостъпни за всички четящи, които са със славянски корен. Цели маси готови произведения преминали от България в Сърбия и Русия“²⁴; „Българската литература малко по малко станала източник, из които Сърбите и Русите са вземали готово съдържание за новите понятия и готови образци за собствената си литературна дейност“; „Българските литературни паметници са съвсем редки, защото множество от тях са унищожени във времена на войни и в последните няколко века – изтребени са даже и преднамерено от гръцкото духовенство в близките до нас времена“; „Историческото значение на българската литература се възстановява по ония руски ръкописи, които са съхранили следи от своят южнославянски произход. Такова било блестящото начало на българската писменост, което е дало на България значителна роля за развитието на другите православни славяни“²⁵.

С тези си заключения и анализи Л. Каравелов подкрепя Шишков, но и го обогатява. Подобен анализ и опит за характеризиране на българската средновековна писмена и духовна култура е забележителен. В периода на Българското възраждане, както видяхме от разгледаната учебникарска книжнина до този момент, това е изключителна рядкост. Тези нехарактерни елементи не само допълват учебния материал, но и прокарат нова линия в историческото мислене, изследване и познание, което нарежда „Сокол“ на едно от челните места в опитите на автора му да обогати учебния материал, като добави нови елементи към историята на Второто българско царство.

Разгледаните учебници, ръководства и помагала красноречиво проследяват пътя на развитието на историческото познание в епохата на Възраждането. От схематично и летописно, съдържанието постепенно се увеличава и усложнява, като се добавят нови елементи. Едни от късните представители – учебникът на Шишков и помагалото на Каравелов – добавят материал, пряко свързан с духовното и културното развитие на Второто българско царство и влиянието му сред славянските народи. Все още историците от епохата се придържат към основните тенденции, характерни за периода на Българското възраждане, което се обяснява с факта, че липсват единни учебни програми, традиции и институции, които да способстват за по-задълбочен характер на историческото познание. Авторските тези са доста различни и се открояват сравнително големи различия във фактологичния материал в зависимост от използваните източници. Интересен е например моментът с падането на България под турска власт. Според Каравелов годината е 1392, а според други (Хилфердинг, Душанов) – 1393 г., за някои (Нескович, Манчев) – 1396 г., но повечето приемат (Войников, Цанков, Шишков и Бобриков) – 1481 г. Всичко това е естествен процес на формиране и развитие на историческата наука чрез изграждане на различни хипотези.

В заключение могат да се направят следните изводи: Постепенно учебникарската книжнина се превръща от романтична и летописна към една по-научно издържана и завършена. Например бележките под черта от рядкост се превръщат в съпътстваща и необходима особеност. Учебникарската книжнина през разглеждания период спомага за изграждане на новобългарския книжовен език. Главното изискване, което служи като критерий за добър учебник, е патриотичната му насоченост, която се наблюдава във всички разгледани учебници. Второто българско царство в учебникарската книжнина е разгледано сравнително бегло и схематично, като са обхванати хронологически българските владетели и по-важните събития. В някои от по-късните учебници авторите добавят нови елементи, като духовна култура на Второто българско царство, което обогатява и разширява учебния материал.

БЕЛЕЖКИ/NOTES:

¹ История на България, т. 6. Българско възраждане 1856–1878 г. Изд. на БАН, София, 1987, 182.

² Андрейчин, Л. Из историята на нашето езиково строителство, София, 1977, 49–50.

³ История на България, т. 6. Българско възраждане 1856–1878 г. Изд. на БАН, София, 1987, 498.

⁴ Борба за книжовен език и правопис. София, 1944, 69.

⁵ Виж приложение №1.

⁶ Виж приложение №2.

⁷ **Манасиева, Е.** Учебникът по българска история през Възраждането – Хиляда и триста години България и българското образование. София: „Народна просвета“, 1983, 352.

⁸ **Лазаров, В.** Възрожденските учебници 20-те–70-те години на XIX век, съхранявани в Национален музей на образованието. – В: Осма научна конференция „От регионалното към националното – просветно дело и музеите“, 4-5.09.2015 г., Полски Тръмбеш. Сборник доклади и научни съобщения. В. Търново, 2016, 220–221; виж приложение №3.

⁹ Виж приложение №4.

¹⁰ **Манасиева, Е.** Цит. съч., 353.

¹¹ **Златарски, В.** Царственикът на Христки Павлович. – Училищен преглед, 7, (1906), 678–693.; **Иванова, М.** Христки Павлович-Дупничанин. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.; **Константинова, Г.** Книжовната дейност на Христки Павлович през 30-те и 40-те г. на XIX в. Свищов, 2002; **Цанев, Д.** Българска историческа книжнина през Възраждането XVIII – първата половина на XIX в. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“. 1989.; **Дражев, П.** Историческите знания българското възрожденско училище – фактор за патриотичното възпитание на българския народ. – Хиляда и триста години България и българското образование. София: Издателство „Народна просвета“, 1983, 230–240.; **Манасиева, Е.** Цит. съч., 351–357.

¹² **Павлович, Хр.** Царственик, или История болгарска. Издание первое. Писмени кралского свеучилища Пешанского, У Будиму, 1844, 77; в кръгъл медальон е поставен изправен лъв с корона на главата.

¹³ **Златарски, В.** Цит. съч., 691.

¹⁴ Христки Павлович се опитва да разграничи ясно българите от гърците изваждайки произхода на гърците от четвъртия син на Яфет – Йоан, а българите като потомци на шестия син на Яфет – Мосох.

¹⁵ Именно през тези години редица сръбски учени се опитват да отнесат делото на Кирил и Методий към сърбите.

¹⁶ Според Панайот Дражев „Царственикът“ е българската част от историята на Йован Раич (**Дражев, П.** Цит. съч., 232). За М. Дринов „Царственикът“ е правнук на Паисиевата история. **Дринов, М.** Избрани съчинения в 2 тома. София, 1971, 107.

¹⁷ **Златарски, В.** Царственикът на Христки Павлович. – Училищен преглед, 7, (1906), 678–693.; **Цанев, Д.** Българска историческа книжнина през Възраждането XVIII – първата половина на XIX в. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“. 1989; Вера Бонева подкрепя тезата на Златарски и Цанев. **Бонева, Вера.** Българското възраждане в българската историопис. // Електронно списание LiterNet, 03.03.2003, № 3 (40).

¹⁸ **Дринов, М.** Една забравена българска история – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 7/34, (1890), 542–545; **Стоянов 1957; Цанев, Д.** Цит. съч.; **Дражев, П.** Цит. съч., 230–240.; **Манасиева, Е.** Цит. съч., 351–357; **Радев, Ив.** Възрожденецът Атанас Нескович и неговата историографска творба. – Литературна история, V, 1979.

¹⁹ **Цанев, Д.** Цит. съч., 93.

²⁰ **Нескович, А.** Историята на славеноболгарския народ из историята на г. Раича и някои исторически книги. Преведена от Петър Сапунов, Букурещ. 1844, 180. „...отсекли крайниците на Бълдуин и го хвърлили в дол, а главата му украсили и показвали сред чашите на трапезата“.

²¹ **Шишков, Т.** История на българския народ. Нов учебник в две части, назначен за по-горните класова на народните наши училища. Цариград: Книгопродавницата на „Момчилов и Сие“, 1873, 231–232.

²² **Каравелов, Л.** Сокол. Сборник от разни списания за прочитане. (За учебните заведения). Кн. 1. Букурещ: Издава книжарницата на Д. Манчов, 1878, 51–52.

²³ Пак там., с. 58.

²⁴ Пак там., с. 58.

²⁵ Пак там., с. 64.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Андрейчин, Л. Из историята на нашето езиково строителство. София, 1977. [Andreychin, L. Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo. Sofia, 1977.]

Арнаудов, Хр. Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Цариград, 1871. [Arnaudov, Hr. Palno sabranie na darzhavnite zakoni, ustavi, nastavlениya i visoki zapovedi na Osmanskata imperia. Tsarigrad, 1871.]

Борба за книжовен език и правопис. София, 1944. [Borba za knizhoven ezik i pravopis. Sofia, 1944.]

Генчев, Н. Българско възраждане. Трето допълнено и преработено издание. София: Издателство на отечествения фронт, 1988. [Genchev, N. Balgarsko Vazrazhdane. Treto dopalнено i preraboteno izdanie. Sofia: Izdatelstvo na otechestvenia front, 1988.]

Генчев, Н. Българската култура XV–XIX в., лекции. София: Университетско издателство „Климент Охридски“, 1988. [Genchev, N. Balgarskata kultura XV–XIX v., lektсии. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Kliment Ohridski“, 1988.]

Генчев, Н. Движение на изследванията в българската историография. Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. София, 1982. [Genchev, N. Dvizhenie na izsledvaniyata v balgarskata istoriografiya. Universitetski izsledvania i prepodavania na balgarskata istoria u nas i v chuzhbina. Sofia, 1982.]

Генчев, Н. Унджиев, И. Велева, М. Косев К. Основни моменти в развитието на българската историография върху Възраждането. – Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т 2. София, 1972. [Genchev, N., Undzhiev, I., Veleva, M., Kosev K., Osnovni momenti v razvitieto na balgarskata istoriografia varhu Vazrazhdaneto. – Parvi kongres na Balgarskoto istoricheskо druzhestvo. T 2. Sofia, 1972.]

Димчева, Р. Из историята на Просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX в. София: Издателство на БАН, 1985. [Dimcheva, R. Iz istoriyata na Prosveshtenieto v Bulgaria i Gartsia prez XVIII i XIX v. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985.]

Дражев, П. Историческите знания за българското възрожденско училище – фактор за патриотичното възпитание на българския народ. – Хиляда и триста години България и българското образование. София: Издателство „Народна просвета“, 1983, 230–240. [Drazhev, P. Istoricheskите znaniya za balgarskoto vazrozhdensko uchilishte – faktor za patriotichното vazpitanie na balgarskia narod. – Hilyada i trista godini Bulgaria i balgarskoto obrazovanie. Sofia: Izdatelstvo „Narodna prosveta“, 1983, 230–240.]

Дринов, М. Една забравена българска история – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 7/34, (1890), 542–545. [Drinov, M. Edna zabravena

balgarska istoria – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, 7/34, (1890), 542–545.]

Дринов, М. Избрани съчинения в 2 тома. София, 1971. [Drinov, M. Izbrani sachinenia v 2 тома. Sofia, 1971.]

Златарски, В. Царственикът на Христати Павлович. – Училищен преглед, 7, (1906), 678–693. [Zlatarski, V. Tsarstvenikat na Hristaki Pavlovich. – Uchilishten pregled, 7, (1906), 678–693.]

Иванова, М. Христати Павлович-Дупничанин. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991. [Ivanova, M. Hristaki Pavlovich-Dupnichanin. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1991.]

История на България, т. 5. Българско Възраждане XVIII – средата на XIX в. София: Изд. на БАН, 1985. [Istoria na Bulgaria, t. 5. Balgarsko vazrazhdane XVIII – sredata na XIX v. Sofia: Izd. na BAN, 1985.]

История на България, т. 6. Българско възраждане 1856–1878 г. София: Изд. на БАН, 1987. [Istoria na Bulgaria, t. 6. Balgarsko vazrazhdane 1856–1878 g. Sofia: Izd. na BAN, 1987.]

История на българската литература. т. I, II. Литература на Възраждането. София, 1966. [Istoria na balgarskata literatura. t. I, II. Literatura na Vazrazhdaneto. Sofia, 1966.]

Константинова, Г. Книжовната дейност на Христати Павлович през 30-те и 40-те г. на XIX в. Свищов, 2002. [Konstantinova, G. Knizhovnata deynost na Hristaki Pavlovich prez 30-te i 40-te g. na XIX v. Svishtov, 2002.]

Лазаров, В. Възрожденските учебници 20-те – 70-те години на XIX век, съхранявани в Национален музей на образованието. – В: Осма научна конференция „От регионалното към националното – просветно дело и музеите“, 4–5.09.2015 г., Полски Тръмбеш. Сборник доклади и научни съобщения. В. Търново, 2016, 220–233. [Lazarov, V. Vazrozhdenskite uchebnitsi 20-te – 70-te godini na XIX vek, sahranyavani v Natsionalen muzey na obrazovaniето. – V: Osma nauchna konferentsia „Ot regionalното kam natsionalното – prosvetno delo i muzeite“, 4–5.09.2015 g., Polski Trambesh. Sbornik dokladi i nauchni saobshenia. V. Tarnovo, 2016, 220–233.]

Манасиева, Е. Учебникът по българска история през Възраждането. – Хиляда и триста години България и българското образование. София: Издателство „Народна просвета“, 1983, 351–357. [Manasieva, E. Uchebnikat po balgarska istoria prez Vazrazhdaneto. – Hilyada i trista godini Bulgaria i balgarskoto obrazovanie. Sofia: Izdatelstvo „Narodna prosveta“, 1983, 351–357.]

Материали по българска историография. В. Търново, 1979. [Materiali po balgarska istoriografia. V. Tarnovo, 1979.]

Начов, Н. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. – В: Сб. БАН, XV, 1921. [Nachov, N. Novobalgarskata kniga i pechatното delo u nas ot 1806 do 1877 g. – V: Sb. BAN, XV, 1921.]

Обявления за български възрожденски издания. Съст.: Надя Данова, Лидия Драголова, Митко Лачев, Румяна Радкова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999. [Obyavlenia za balgarski vazrozhdenski izdania. Sast.: Nadya Danova, Lidia Dragolova, Mitko Lachev, Romyana Radkova. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1999.]

Проблеми на българската историография след Втората световна война. София, 1973. [Problemi na balgarskata istoriografia sled Vtorata svetovna vojna. Sofia, 1973.]

Проданов, Н. Материали по българска историография. I част. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. 1993. [Prodanov, N. Materiali po balgarska istoriografia. I chast. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. 1993.]

Проданов, Н. Материали по българска историография. II част. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. 1996. [Prodanov, N. Materiali po balgarska istoriografia. II chast. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. 1996.]

Радев, Ив. Възрожденецът Атанас Нескович и неговата историографска творба. – Литературна история, V, 1979. [Radev, Iv. Vazrozhdenetsat Atanas Neskovich i negovata istoriografska tvorba. – Literaturna istoria, V, 1979.]

Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането. София: Наука и изкуство, 1986. [Radkova, R. Balgarskata inteligentsia prez Vazrazhdaneto. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986.]

Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т.1. София, 1957. [Stoyanov, M. Balgarska vazrozhdenska knizhnina. T.1. Sofia, 1957.]

Тодоров, И. Разпространение и въздействие на „История славянобългарска“ през Възраждането. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Социални и революционни движения в България. Том 1. Националноосвободителни движения през XV–XIX в. София, 1982, 40–50. [Todorov, I. Razprostranenie i vazdeystvie na „Istoria slavyanobalgarska“ prez Vazrazhdaneto. – V: Parvi mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. Sotsialni i revolyutsionni dvizheniya v Bulgaria. Tom 1. Natsionalnoosvoboditelni dvizheniya prez XV–XIX v. Sofia, 1982, 40–50.]

Трифонов, Ю. Началото на Второто българско царство в нашите истории от втората половина на XVIII в. – Сп. БАН, 58, 1939, 47–73. [Trifonov, Yu. Nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo v nashite istorii ot vtorata polovina na XVIII v. – Sp. BAN, 58, 1939, 47–73.]

Тъпкова-Займова, В. Българската историческа наука в рамките на славянознанието (от втората половина на XIX до 20-те години на XX в.). – История на славистиката от края на XIX и началото на XX в. София: Издателство на БАН. 1981. [Tapkova-Zaimova, V. Balgarskata istoricheska nauka v ramkite na slavyanoznaniето (ot vtorata polovina na XIX do 20-te godini na XX v.). – Istoria na slavistikata ot kraja na XIX i nachaloto na XX v. Sofia: Izdatelstvo na BAN. 1981.]

Хранов, Д. За живота и дейността на Хр. Павлович Дупничанин. – Училищен преглед, VII, 1906. [Hranov, D. Za zhivota i deynostta na Hr. Pavlovich Dupnichanin. – Uchilishten pregled, VII, 1906.]

Цанев, Д. Българска историческа книжнина през Възраждането XVIII– първата половина на XIX в. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“. 1989. [Tsanev, D. Balgarska istoricheska knizhnina prez Vazrazhdaneto XVIII – parvata polovina na XIX v. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „Nauka i izkustvo“. 1989.]

Цанев, Д. Тодор Шишков. – Радетели за просвета и книжнина. Съставители Николай Жечев и Иван Сестримски. София: Държавно издателство „Народна просвета“. 1986, 265–272. [Tsanev, D. Todor Shishkov. – Radeteli za prosveta i knizhnina. Sastaviteli Nikolay Zhechev i Ivan Sestrinski. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „Narodna prosveta“, 1986, 265–272.]

Цанев, Д. Христаки Павлович. – Радетели за просвета и книжнина. Съставители Николай Жечев и Иван Сестримски. София: Държавно издателство „Народна просвета“, 1986, 53–56. [Tsanev, D. Hristaki Pavlovich. – Radeteli za prosveta i knizhnina. Sastaviteli Nikolay Zhechev i Ivan Sestrimski. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „Narodna prosveta“, 1986, 53–56.]

Чакъров, Н. Атанасов, Ж. История на българското образование. София: Държавно издателство „Народна просвета“. 1975. [Chakarov, N. Atanasov, Zh. Istoria na balgarskoto obrazovanie. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „Narodna prosveta“. 1975.]

Електронни издания / Electronic editions:

Бонева, Вера. Българското възраждане в българската историопис. // Електронно списание LiterNet, 03.03.2003, № 3 (40) [Boneva, Vera. Balgarskoto vazrazhdane v balgarskata istoriopis. // Elektronno spisanie LiterNet, 03.03.2003, № 3 (40)] <<https://litenet.bg/publish8/vboneva/istoriopis.htm>> (27.09.2007).

ИЗВОРИ / SOURCES:

Бобриков, Г. Историческо обозрение на България. (Превод от руски). Букурещ: Печатница на Д. Иванеска, 1874.

Войников, Д. Кратка българска история. Виена: Книгопечатница Л. Сомер, 1861.

Груев, Й. Кратка всеобща история от Смарагдова, преведена от Й. Груева. Галата – Цариград: Книгопечатницата на Д. Цанков и Б. Мирков, 1858.

Душанов, Д. Т. Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища. Цариград: Печатницата на Курие Д’Ориан, 1870.

Душанов, Д. Т. Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища. Второ преработено издание. Печатницата на Л. Сомиер и сие, Виена, 1872.

Иловайскийский, Д. Съкратена всеобща история за средни училища от Д. Иловайский. Преведе Д. В. Манчев. Виена: Издава книжарницата на Д. В. Манчев и Хр. Г. Данов и сие (II издание), 1870.

Каравелов, Л. Сокол. Сборник от разни списания за прочитане. (За учебните заведения). Кн. 1. Букурещ: Издава книжарницата на Д. Манчов, 1878.

Манчов, Д. В. Българска история за народни училища. Стъпки от разни съчинения по българската история. Второ издание допълнено. Виена: Печатницата на Л. Сомиер и др., 1874.

Нескович, А. Историята на славеноболгарския народ из историята на г. Раича и някои исторически книги. Преведена от Петър Сапунов, Букурещ. 1844.

Павлович, Хр. Царственик, или История болгарска. Издание первое. Писмени кралского свеучилища Пещанског, У Будиму, 1844.

Хилфердинг, А. Кратък извод от българска история. Изваден от съчинения на А. Хилфердинг и на други. Виена: Печатницата на Л. Сомиер и др., 1872.

Цанков, Д. Кратка българска история от Д. Цанкова. Четвърто издание. Пловдив: Издава се от книжарницата на Д. В. Манчов, 1869.

Цанков, Д. Кратка българска история от Д. Цанкова. Пято издание. Пловдив: Издава се от книжарницата на Д. В. Манчов, 1870.

Шишков, Т. История на българския народ. Нов учебник в две части, назначен за по-горните класова на народните наши училища. Цариград: Книгопродавницата на „Момчилов и Сие“, 1873.

Приложение №1. Схема на печатниците в периода на Възраждането

Легенда: Заштрихованото поле отразява схематично българското етническо пространство през Възраждането.

Приложение №2. Новобългарски книги

ОБЩО	1800 издания
Оригинални 1250	Преводни 550
Свързани с нуждите на образованието	580
Художествена литература	350
Религиозна литература	340
Светска и научна литература	310
Дуги	220

Приложение №3. Учебници, използвани в периода на Възраждането и съхранявани в Националния музей на образованието

Общо	В НМО
434 учебници	300 учебника
18 учебни книги по история	14 учебни книги по история

**Приложение №4. Използван изворов материал от Фонд „Възраждане“ към
Националния музей на образованието**

№	Инв. № Фонд Въз Раж дане	Автор	Година	Наименование	Пре вод	Диги тали за ция
1.	380	Хр. Павлович	1844	Царственик или История българская, която учи от где са българе произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго подпаднали.	не	да
2.	616	А. Нескович	1844	Историята на славенобългарския народ из историята на г. Райча и някои исторически книги.	да	да
3.	384	Й. Груев	1858	Кратка всеобща история от Смарагдова, преведена от Й. Груева.	да	да
4.	373	Д. П. Войников	1861	Кратка българска история. Издание първо.	не	да
5.	623	Д. Цанков	1869	Кратка българска история. Четвърто издание.	не	да
6.	402	Д. Цанков	1870	Кратка българска история. Пято издание.	не	да
7.	393	Д. Ивайлович	1870	Съкратена всеобща история за средни училища от Д. Иловайский. Преведе Д. В. Манчев.	да	да
8.	403	А. Хилфердинг и др.	1872	Кратък извод от българска история. Изваден от съчинения на А. Хилфердинг и на други.	да	да
9.	607	Д. Т. Душанов	1870	Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища	не	да
10.	404	Д. Т. Душанов	1872	Кратка българска история по питане и отговор за първоначалните училища. Второ преработено издание.	не	да
11.	386	Т. И. Шишков	1873	История на българския народ. Съставил Т. Н. Шишков. Нов учебник в две части, назначен за погорните класове на народните наши училища. Първо издание	не	да
12.	621	Д. В. Манчев	1874	Българска история за народни училища. Стъпки от разни съчинения по българската история. Второ издание допълнено.	да	да
13.	382	Д. Бобриков	1874	Историческо обозрение на България. (Превод от руски)	да	да
14.	1056	Л. Каравелов	1870	Сокол. Сборник от разни списания за прочитане. (За учебните заведения.) Книга първа.	не	да

Забележка: На официалния сайт на Националния музей на образованието – <http://www.nmogabrovo.com>, могат да се видят всички, включени в изследването ДКЦ.